

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता आणि व्यावसायिक संतुष्टी यांचा सहसंबंध

काळे भा.

सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख (राज्यशास्त्र)

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

सारांश : शारीरिक प्रक्रियांना कुठे गामक तर कुठे बहुतपेशीय प्रक्रियेचे नाव दिले आहे आणि सुनियोजित प्रक्रियांना शारीरिक शिक्षणाचा तणा म्हटले गेले आहे. शारीरिक शिक्षणास संपूर्ण शिक्षेतून वगळता येत नाही. अथवा त्याच्या परिधीतूनही बाहेर काढता येत नाही आणि जे ह्यास वेगळे क्षेत्र मानतात. त्यांच्या ह्या धारणेला काहीही तथ्य राहात नाही. चार्ल्स बुचर म्हणतो, शारीरिक शिक्षण प्रबंधाचा एक अभिन्न अंग होय तथा ज्याचे ध्येय त्या शारीरिक प्रक्रियांच्या माध्यमाने ज्याची निवड शारीरिक, मानसिक, संवेगणात्मक तसेच सामाजिक स्वास्थ्य, नागरिकांची निर्मिती अश्या प्रकारच्या उद्देशांच्या प्राप्तीकरिता केला जातो. वास्तविक पाहता महाविद्यालयीन पातळीवरील क्रीडाविषयक उपक्रमांमध्ये क्रीडाशिक्षकांची किंवा शारीरिक शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. त्यांनी विद्यार्थ्यांना याचे महत्व पटवून देऊन प्रोत्साहित केले व व्यायामाचे जीवनातील महत्व पटवून दिले. तर सध्याच्या परिस्थितीमध्ये बदल होवू शकतो. त्यासाठी प्राथमिक शाळेपासून उच्च माध्यमिक शाळेपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रवासात त्यांना क्रीडा क्षेत्राकडे आकर्षित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न झाला पाहिजे. स्वतःचे व्यक्तित्व विकसित करण्यासाठी सुध्दा शारीरिक शिक्षणाचा फारच उपयोग होतो. म्हणून “निरोगी शरीरामध्ये निरोगी मन असते” अशी म्हण ह्यांत झालेली आहे. क्रीडा क्षेत्रामुळे आपण आपल्या जीवनामध्ये येणाऱ्या अनेक प्रसंगांना चांगल्या प्रकारे तोंड देऊ शकतो. माणसाच्या आयुष्यात चढउतार ठरलेले असतात. त्यासाठी प्रसंगी पराभव झाला तरी खचून न जाता पुन्हा प्रयत्न करून संकटावर विजय मिळविणे या गोष्टी क्रीडाक्षेत्रात नित्यनेमाने घडत असल्यामुळे आपल्या मनाची तयारी झालेली असते. तसेच क्रीडा क्षेत्रातील सहभागामुळे आपले शरीर आकर्षक बनले की त्याचा आपल्या व्यक्तित्व विकासासाठी उपयोग होऊ शकतो.

प्रस्तावना :

शारीरिक प्रक्रियांना कुठे गामक तर कुठे बहुतपेशीय प्रक्रियेचे नाव दिले आहे आणि सुनियोजित प्रक्रियांना शारीरिक शिक्षणाचा तणा म्हटले गेले आहे. शारीरिक शिक्षणास संपूर्ण शिक्षेतून वगळता येत नाही. अथवा त्याच्या परिधीतूनही बाहेर काढता येत नाही आणि जे ह्यास वेगळे क्षेत्र मानतात. त्यांच्या ह्या धारणेला काहीही तथ्य राहात नाही. चार्ल्स बुचर म्हणतो, शारीरिक शिक्षण प्रबंधाचा एक अभिन्न अंग होय तथा ज्याचे ध्येय त्या शारीरिक प्रक्रियांच्या माध्यमाने ज्याची निवड शारीरिक, मानसिक, संवेगणात्मक तसेच सामाजिक स्वास्थ्य, नागरिकांची निर्मिती अश्या प्रकारच्या उद्देशांच्या प्राप्तीकरिता केला जातो.

वास्तविक पाहता महाविद्यालयीन पातळीवरील क्रीडाविषयक उपक्रमांमध्ये क्रीडाशिक्षकांची किंवा शारीरिक शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. त्यांनी विद्यार्थ्यांना याचे महत्व पटवून देऊन प्रोत्साहित केले व व्यायामाचे जीवनातील महत्व पटवून दिले. तर सध्याच्या परिस्थितीमध्ये बदल होवू शकतो. त्यासाठी प्राथमिक शाळेपासून उच्च

माध्यमिक शाळेपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रवासात त्यांना क्रीडा क्षेत्राकडे आकर्षित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न झाला पाहिजे.

स्वतःचे व्यक्तित्व विकसित करण्यासाठी सुध्दा शारीरिक शिक्षणाचा फारच उपयोग होतो. म्हणून “निरोगी शरीरामध्ये निरोगी मन असते” अशी म्हण ह्यांत झालेली आहे. क्रीडा क्षेत्रामुळे आपण आपल्या जीवनामध्ये येणाऱ्या अनेक प्रसंगांना चांगल्या प्रकारे तोंड देऊ शकतो. माणसाच्या आयुष्यात चढउतार ठरलेले असतात. त्यासाठी प्रसंगी पराभव झाला तरी खचून न जाता पुन्हा प्रयत्न करून संकटावर विजय मिळविणे या गोष्टी क्रीडाक्षेत्रात नित्यनेमाने घडत असल्यामुळे आपल्या मनाची तयारी झालेली असते. तसेच क्रीडा क्षेत्रातील सहभागामुळे आपले शरीर आकर्षक बनले की त्याचा आपल्या व्यक्तित्व विकासासाठी उपयोग होऊ शकतो.

शिक्षकांच्या आयुष्यात त्याचा वर्तनावर भावनांचा फार मोठा पगडा असतो. शिक्षकाने भावनांच्या आहारी जाता कामा नये. त्याला भावनांचा समतोल राखता आला पाहिजे. कारण अध्ययन प्रक्रियेत भावना महत्वाची भूमिका बजावतात. प्रेम,

राग, दया, भीती, द्वेष, मत्सर इ. भावनांचे स्वरूप आपणांस माहित आहे.

भावनेची व्याख्या करण्यापूर्वी भावनेचा (Emotion) अर्थ पाहणे क्रमप्राप्त ठरते. Emotion हा शब्द Emovere या शब्दापासून उत्पन्न झालेला आहे. Emovere म्हणजे To stir किंवा To Move मराठी मध्ये हलविणे किंवा ठबकणे या बाबी भावनेमध्ये येतात. उदा. एखाद्याबद्दल प्रेम वाटणे, एखाद्याच्या राग येणे, एखाद्याबद्दल घृणा निर्माण होणे या व अशा सर्व प्रकारच्या भावना कोणत्या ना कोणत्या सहजप्रवृत्तीशी निगडित असतात. भावना ही एक मानसिक प्रक्रिया आहे. विचार करणे, भावनांचे संतुलन राखणे, सुदृढ भावनीक परिपोषणद्वारे स्वतःच्या कृतीची चिकीत्सा करणे हे भावनिक बुद्धिमत्ता संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. प्रत्येक सहजप्रवृत्तीबरोबर एखादी भावना असते. भावना मानवी कृतींना शक्ती प्रदान करतात. म्हणून सहजप्रवृत्त वर्तनाच्या केंद्रस्थानी भावना असते. असे म्हणावयास हरकत नाही आणि विकासाच्या दृष्टिने फार महत्वाचा दृष्टिकोन आहे.

अध्ययन-प्रक्रियेत भावनांचा संबंध येतो, तसाच व्यक्तिच्या समायोजन प्रक्रियेत ही संबंध असतो. शिक्षकाने मुलांचा प्रतिसाद नीट समजून घेतला पाहिजे. कारण भावनांचे स्वरूप गुंतागुंतीचे असते. म्हणून शिक्षकाने भावनिक प्रतिसाद समजून घेण्यात घाई करू नये. शिक्षकाने स्वतःच्या भावनिक प्रतिसादांची चुकीचे मुलांच्या प्रतिसादाशी करू नये. शिक्षकाने आत्मनिष्ठ होऊन आपले भावनिक प्रतिसाद मुलावर लादू नयेत. मुलांवर पितृतुल्य किंवा भ्रातृतुल्य प्रेम करून आणि त्याला योग्य रीतीने वागणूक मुलाची भावनिक परिपक्वता विकसित करण्यासाठी त्याला मदत करणे हे शिक्षकाच्या अनेक पवित्र कर्तव्यापैकी एक कर्तव्य आहे.

भावनिक बुद्धिमत्ता मानसशास्त्रांच्या मतानुसार प्रत्येक व्यक्तिमध्ये बुद्धीचे प्रमाण कमी-जास्त प्रमाणात असते व त्याचे प्रतिबिंब प्रत्येक व्यक्तिच्या वर्तनातून दिसून येते आणि भावनिक बुद्धिमत्तेच्या विकासानुसारच प्रत्येकाचे त्याच्या भावनांवर किती नियंत्रण आहे हे कळून येते.

भावनिक बुद्धिमत्ता ही संज्ञा प्रथमतः अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ पीटर सॅलोव्ही व जॉन मेयेर (१९९०) यांनी वापरली. गेल्या १५-२० वर्षांत मानसशास्त्रज्ञांना हे लक्षात आले की, यशस्वी जीवनासाठी बुद्धिमत्तेशिवाय आणखी काही विशेषतः व्यक्तिगत असणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांना भावनांच्या बाबतीतील शिक्षण द्यावे. भावनिक साक्षरतेचा प्रसार करावा ही आधुनिक शिक्षणाची भूमिका आहे. कौमार्यावस्थेत विद्यार्थ्यांसाठी भावनिक बुद्धिमत्तेचे स्थान अद्वितीय आहे. या अवस्थेची सुरुवातच मुळी भावनिकतेला आव्हान करणारी असते. कारण कुमारांची जीवशास्त्रीय रचना,

मेंदूची कार्यपद्धती, विचारक्षमता यामध्ये त्वरीत बदल घडून येत असतात.

डॉ. हमबर्ग यांनी म्हटल्याप्रमाणे दहा ते पंधरा वर्षे वयाच्या दरम्यान जास्तीत जास्त मुले ही लैंगिकता, महापान, ड्रग, धुम्रपान व इतर मोहाला बळी पडतात. भावनेच्या आहारी गेलेली ही मुले प्रौढावस्थेत देखील स्थिर होऊ शकत नाही. बुद्धिमत्तेच्या संदर्भात भावनिक बुद्धिमत्ता ही एक नवीन संकल्पना बुद्धिमत्तेच्या क्षेत्रात सध्या विकसीत झालेली आहे. मानसशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार प्रत्येक व्यक्तिमध्ये कमी जास्त प्रमाणात भावनिक बुद्धिमत्ता असते.

व्यवसाय संतुष्टी :

शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या व्यवसायाच्या जबाबदाऱ्या (Responsibilities of business towards workers) व्यवसायातील शिक्षक हा घटक अत्यंत महत्वपूर्ण असतो. देशाची आणि व्यवसायाची प्रगती शिक्षकांच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे व्यवसायाची शिक्षकाप्रती पुढील सामाजिक जबाबदारी निर्माण होते.

कोणत्याही समस्येचे सफलतेसाठी किंवा यशस्वीरित्या मार्ग काढण्यासाठी त्याच्या संबंधीत साहित्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट लक्षात घेवून संशोधनकर्ता ने आपल्या समस्यांच्या संदर्भात आपल्या पूर्ण प्रयत्नांद्वारे प्रस्तुत अभ्यासासाठी संबंधित साहित्याचा अभ्यास केला. जे अनेक संशोधनकर्त्यांद्वारे संशोधन कार्य केले गेले आहे.

'बर्कले' येथील कॉलिफोर्निया विद्यापिठातील शास्त्रज्ञांनी (ego resilience) मोजण्याचे प्रयत्न केले व त्यातून काही निष्कर्ष काढले कारण त्यांच्या मते ego resilience, व emotional intelligence यांत खूप साम्य आहे.

अतिशय बुद्धिमान माणसे विरुद्ध अतिशय भावनाप्रधान व्यक्ती यांचा तुलनात्मक अभ्यास केला; आणि त्यांना; मनाला थक्का करणारे परिणाम आढळून आले. ज्यांचा बौद्धिक बुद्ध्यांक एकदम वरच्या वर्गाचा असतो अशी माणसे कुशाग्र बुद्धीचे व मनाचे प्रदर्शन कोणालाही अचंबा वाटेल व कोणालाही आश्चर्य वाटेल असे करतात; ही माणसे बऱ्याच वेळा व्यक्तिगत परस्परसंबंध यांना आपल्या वागण्यात थारा देत नाहीत. अत्यंत कुशाग्र बुद्धीचा माणूस हा अत्यंत महत्त्वाकांक्षी, आपल्या कामाला व ध्येयाला वाहून घेणारा असतो, एककल्ली व त्याच्या तत्त्वांना पटेल अशी कृती करत राहतो व त्याचा परिणाम आपल्यावर (स्वतःवर) काय होत आहे याचा कधीच विचार करत नाही. दुसऱ्याकडे बघताना टीकात्मक वृत्तीने दिले जाते. ते शारीरिक वासनेला अजिबात थारा देत नाहीत. ही

माणसे खूपदा तर्कट असतात, भावना व्यक्त करीत नाहीत, तसं म्हटलं तर ही माणसे भावनाशून्य असतात.

याउलट जी माणसं भावनाप्रधान असतात व ज्यांचा भावनिक बुध्दांक वरच्या थराचा असतो, ती माणसे सामाजिक जबाबदारी ओळखून समाजात वावरतात. हसतमु राहून काम करीत असतात; आपल्या जबाबदाऱ्या ओळखून पार पाडीत असतात. त्यांच्या वागण्यात भितीचा लवलेश नसतो किंवा काळजीचे दडपण नसते; सामाजिक बांधिलकीची सतत जाण ठेवून ती कामे करतात. अशा व्यक्ती कनवाळू असतात; त्यांच्या मनात दयाळूपणाला थारा दिला जातो. कोणाचे भले व्हावे, कोणाला मदत व्हावी अशा वृत्तीने वागतात; पण अशा वागण्यात मनाचा समतोलपणा टिकवून ठेवतात व भावनेचा बळी होत नाहीत. समाधानी वृत्ती बाळगून जीवनाचा आनंद लुटतात.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययनात सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केल्या गेला. त्यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेतल्या गेला व या संशोधनातून मिळणाऱ्या आकडे प्राप्तीनंतर त्यांचे आकलन करून सर्व विवरण देण्यात आले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातील आणि विद्यापीठाशी संलग्न महाविद्यालयामध्ये कार्यरत असणारे शारीरिक शिक्षण प्राध्यापक जनसंख्या म्हणून घेतले .

प्रस्तुत अध्ययनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ अंतर्गत येणाऱ्या महाविद्यालयात कार्यरत असलेल्या २०० शारीरिक शिक्षण शिक्षकांची सहेतुक न्यादर्श पद्धतीने (Purposive Sampling Method) निवड केल्या गेली.

प्रस्तुत प्रश्नावली ही महाविद्यालयातील शिक्षकांना सादर करतांना संशोधनकर्तीने सर्वप्रथम महाविद्यालयातील प्राचार्यांची व शारीरिक शिक्षण शिक्षकांची प्रत्यक्ष भेट घेवून दिनांक व वेळ निश्चित केली. त्यांनी दिलेल्या दिनांकानुसार व वेळेनुसार त्यादिवशी प्रत्यक्ष चाचणी भरून घेतली. भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणीचे पुढीलप्रमाणे आयोजन करण्यात आले.

भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणीतील प्रश्न खालील स्वरूपानुसार तयार करण्यात आले.

१. प्रश्नावली एकूण संख्या :- भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी ही एकूण ३४ प्रश्नांची आहे व ही प्रमाणित असल्यामुळे यातून कोणतेही प्रश्न गाळण्यात आले नाही.
२. चाचणीविषयी सूचना :- भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी शिक्षकांना सोडविण्यास देण्यापूर्वी शिक्षकांना योग्य त्या प्रश्नावली बदलल्या सूचना देण्यात आल्या व योग्य प्रतिसाद देण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहित करण्यात आले.
३. गुणदानाची पध्दत:- भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी मध्ये समाविष्ट असलेल्या प्रश्नांमध्ये कोणतेही उत्तर हे चूक तसेच

बरोबर असे नसल्यामुळे प्रत्येक प्रश्नांमध्ये पाच पर्याय आहेत. त्यापैकी पाच गुण पूर्णतः सहमत, चार गुण सहमत, तीन गुण अनिश्चित, दोन गुण असहमत व एक गुण पूर्णतः असहमत अश्याप्रकारे प्रत्येक प्रश्नाचे गुण जोडण्यात येऊन, ३४ प्रश्नांच्या गुणांचे एकूण गुण जोडण्यात आले.

प्रश्नावलीच्या आधारे माहिती संकलन करण्यात आली. पूर्ण प्रकरणांमध्ये संकलित प्रदत्तांचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व सहसंबंध यांच्या आधारे योग्य सांख्यिकिय विश्लेषण करण्यात आले. योग्य त्या तक्त्याचा वापर करण्यात आला.

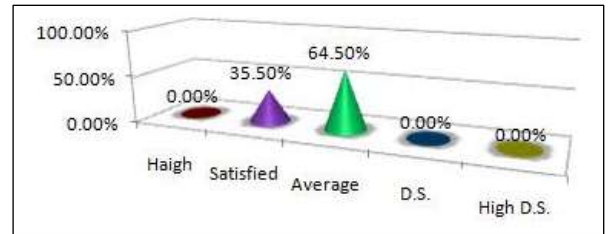
माहितीचे सांख्यिकिय विश्लेषण

या संशोधनात सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आणि प्रश्नावलीच्या आधारे माहिती संकलन करण्यात आली. पूर्ण प्रकरणांमध्ये संकलित प्रदत्तांचे मध्यमान, प्रमाण विचलन व सहसंबंध यांच्या आधारे योग्य सांख्यिकिय विश्लेषण करण्यात आले. योग्य त्या तक्त्याचा वापर करण्यात आला.

तक्ता क्र. १ :शारीरिक शिक्षकांमधील सरासरी व्यवसाय समाधान स्तर दर्शविणारा तक्ता

Total score	उच्च समाधानी	समाधानी	सरासरी	असमाधानी	उच्च असमाधानी
सरासरी व्यवसाय समाधान	0%	35.5%	64.5%	0%	0%

आलेख क्र. १ शारीरिक शिक्षकांमधील सरासरी व्यवसाय समाधान स्तर दर्शविणारा आलेख

निष्कर्ष :

प्रस्तुत अध्ययनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांच्या भावनिक बुद्धिमत्ता स्तराच्या प्राप्त माहितीतून असे निदर्शनास येते की राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांमध्ये भावनिक बुद्धिमत्तेचा स्तर १००% शिक्षकांमध्ये उच्च प्रमाणात दिसून येतो. प्रस्तुत अध्ययनात प्राप्त माहितीवरून असे निदर्शनास येते की, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांचा व्यवसाय संतुष्टी स्तर ३५.५% शिक्षकांमध्ये समाधानी, ६४.५% शिक्षकांमध्ये सामान्य समाधानी दिसून येतो. प्रस्तुत

अध्ययनात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांमध्ये भावनीक बुद्धीमत्ता आणि व्यवसाय संतुष्टी यांचातील सहसंबंध ०.०६२ इतका आहे. हा सहसंबंध लक्षणीय महत्वपूर्ण नसल्याचे निदर्शनास आले.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- 1) अनुकुल हेडे, संज्योत पेठे, उषीधर धार, “भावनीक बुद्धिमत्ता चाचणी”, वेदांत पब्लिकेशन, लखनऊ, २००१.
- 2) डॉ. बर्वे, बी.एन. ‘ताण आणि आरोग्य विषयक मानसशास्त्र’, विद्या प्रकाशन, महाल, नागपूर, पृ. २०-३०
- 3) डॉ. भांडारकर के.मा., ‘सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र’, पुणे, नित्य नुतन प्रकाशन, पृ.क्र. १४२.
- 4) Carson L.M., Preschool Physical Education: Expanding the Role of Teacher Preparation., JOPERD—The Journal of Physical Education, Recreation & Dance, Vol. 65, 1994
- 5) डबीर दिपा, “भावनीक बुद्धिमत्ता आणि सर्जनशीलता”, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ. ५७.
- 6) PYARI ANAND et al. (1999) "Influence of emotional maturity of the Academic Achievement of 9th Grade student." The Progress of Education, . Vol. LXXIII, No.6, Pune Vidyarthi Griha Prakashan, Pune, p. p. 133135.
- 7) R.Dhanalakshmi, “Factors Predicting Stress of Employees in a Public Transport Corporation”, SMART Journal of Business Management Studies, 4(1), pp.59-62, 2008.
- 8) S.N., HASHMI M.A., A comparative study of job satisfaction in public and private school teachers at secondary level., Procedia-Social and Behavioral Sciences., Volume 2, Issue 2, 2010, Page 4222-4228.
- 9) SHARMA S. K. (1986) "Values of college students of different socioeconomic groups and relationship with their intelligence and adjustment in the college." (Ph. D. Edu. M. Sukh Uni.) Buch, M. B., "Fourth Survey of Research in Education" (1983-1986), Vol. I, Pub. by NCERT, First Edition, 1991, p. no. 443.
- 10) Stephan J. Motowidlo, Occupational Stress: Its Causes and Consequences for Job

Performance, Journal of Applied Psychology, 1986, Vol.71, No.4, 618-629

- ११) डॉ. सुभेदार आय.एस. “महाविद्यालयीन प्रशासनातील परिवर्तनाच्या दिशा” सी.के. पब्लिशर्स, कोल्हापूर, पृ. ६९
- १२) डॉ. सोनटक्के दिपपालसिंह, २०१०, “शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयीन शिक्षकांचे वैफल्य, जीवनसंतुष्टी, व्यवसाय संतुष्टी, स्वःस्वीकार आणि स्वःमूल्यांचा चिकित्सक अभ्यास, पिप्ल, डी., नागपूर विद्यापीठ, पृ.क्र. ३१ व ३२.
- 13) डॉ. श्रीवास्तव ए. के. आणि डॉ. सिंग ए.पी., “Occupational Stress Index”, मनोवैज्ञानिक प्रशिक्षण संस्थान, वाराणसी.
- 14) डॉ. श्रीवास्तव एस. के., “कार्य संतोष मापनी, अजय प्रिंटेर्स आणि पब्लिशर्स, रूडकी, १९९६.
- 15) Watson A.J., Halton N.G.k, Squires D.S., Soliman I.K., School Staffing and the quality of education : Teacher Adjustment and satisfaction, Teaching and Teacher Education, Volume 7, Issue 1, 1991, Pages 63-77.
